

UOT 82.0:37.016; 82:37.016

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQ FƏALİYYƏTİNİN MOTİVASİYASI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rahilə Mirzəli qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Mingəçevir Dövlət Universiteti

rahile.mammadova@mdu.edu.az

Xülasə: Tədris prosesində motivasiyanın yaradılması ilə əlaqədar işin icrası zamanı fənni tədris edən müəllimin üzərinə ağır psixoloji və intellektual yük düşür. Müəllim tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, dərslərdə şagirdlərə yeni biliklərin verilməsi ilə bağlı edilən hər bir pedaqoji cəhd təhsil alanlarda idraki bacarıqların artırılmasına, onlarda əqli fəaliyyətin ümumiləşdirmə, sintez, abstraksiya (müərrəd düşüncə), analiz (təhlil) və müqayisə kimi üsullarının formalaşdırılmasına xidmət etsin. Motivasiya yaradılması ilə bağlı yuxarıda göstərilən hər mərhələdə müəllim dərslərini dərin psixoloji məzmunla tamamlamalıdır. Dərslər psixoloji baxımdan yüksək səviyyədə təşkil etmək üçün müəllim həmin dərslərin motivasiya və şagirdlərin oxumaq bacarığının real vəziyyəti ilə bağlı olan inkişafetdirici və tərbiyəvi hissəsini yüksək səviyyədə planlaşdırmağı bacarmalıdır. Müəllim ədəbiyyat fənninin proqramına uyğun planlaşdırma apararkən şagirdlərdə daha aktiv fəaliyyət motivləri yaratmaq məqsədi ilə öyrənilən bədii əsərlərin daha çox Azərbaycan ədəbiyyatına aid olmasını mütləq nəzərə almalıdır.

Açar sözlər: tədris, motivasiya, ədəbiyyat, dərslər, nitq fəaliyyəti

Tədris prosesində motivasiyanın yaradılması ilə bağlı problem pedaqogikada və pedaqoji psixologiyada ən mühüm məsələlərdən biri sayılır. Bu məsələ təlim-tərbiyə prosesində iştirak edən bütün subyektlər üçün (müəllimlər, təhsil alanlar, valideynlər) həmişə fəvqəladə aktuallıq kəsb edir. Tədris prosesində motivasiyanın əsaslarını bilik və bacarıqların əldə edilməsi ilə bağlı tələbat təşkil edir. Beləliklə, pedaqoji prosesdə motivasiya məqsədə çatmaq üçün özündə və başqalarında fəaliyyətə maraq oyatmaq prosesidir. Tədris prosesində təhsil alanların intellektual səviyyəsinin davamlı inkişafı ilə bağlı vəziyyəti ardıcıl şəkildə nəzərdə saxlamaq və onu idarə etmək sözügedən prosesdə iştirak edənlərin təhsillə əlaqədar şəxsi məqsədlərinə çatmaları üçün adekvat mühitin, quruluşun və ssenarinin formalaşdırılması aktıdır. Bu aktın uğurlu icrası isə tədris prosesində fəal iştirak üçün motivasiyanın yaradılması deməkdir.

Bir qayda olaraq, tədris prosesində yaradılan motivlər sırasına aşağıdakıları aid edirlər:

- tədris prosesində şəxsi inkişafa yüksək meylin formalaşması;
- başqaları ilə (digər şagirdlərlə) birlikdə həm özü, həm də başqaları üçün fəal şəkildə çalışmaq marağının yaranması;
- naməlum olan, yeni bilikləri mənimsəməyə can atılması;
- biliyin gələcək üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməsinin dərk edilməsi;
- tədris prosesinin ünsiyyət qurulması və nitq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaratması faktının dərk edilməsi;
- tədrisin liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında rolunun başa düşülməsi;
- tədris prosesində diqqət obyektinə çevrilməyin əhəmiyyətinin dərk edilməsi;
- tədris prosesində əldə olunan biliklərin şagird üçün pozitiv imic yaratmasının, müəllimlərin, valideynlərin, sinif yoldaşlarının gözündə təhsil alanların yüksək nüfuz qazanmasının əhəmiyyətinin dərk edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramının (kurikulum) (V-XI siniflər) “Təlim strategiyaları” adlı II Fəslində ədəbiyyat təliminin təşkilinə verilən tələblərdə (elmiliyin, əyaniliyin, emosionallığın, integrativliyin və intensivliyin olması, texniki vasitələrdən fəal istifadə olunması və ideyalıq) və pedaqoji prinsiplərdə (pedaqoji

prosesin tamlığı, təlimlər zamanı təhsil alanlara bərabər imkanların yaradılması, şagirdyönümlülük, inkişafyönümlülük) bədii əsərlərin oxucusu kimi təqdim olunan şagirdin tərbiyəsi, onun oxu, təhlil və nitq bacarıqlarına yiyələnməsi, həmçinin, dəstəkləyici mühitin (təhsil alanlarda yaradıcılıq imkanları formalaşdırmağa istiqamətlənmiş adekvat tədris atmosferi) və ən başlıcası, nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılması (motivasiyanın yaradılması) ön plana çəkilir [1, s.43]. Beləliklə, bəlli olur ki, ədəbiyyat dərslərində pedaqoji vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinin əsasında motivyاراتma aktı durur.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün nəzərdə tutulmuş dərslərdə tədris prosesi “Oxu haqqında nə bilirik?”, “Bədii əsərlərdə təsvir”, “Bədii əsərlərdə nəqlətmə” və “Sinifdən xaric oxu” bölmələri üzrə həyata keçirilir. Dərslərin əvvəlində şagirdlərin “Ədəbiyyat” fənni vasitəsi ilə nə öyrənəcəkləri qısa şərh olunur, bununla da onlarda ilkin motivlər yaradılır. Daha sonra təhsil alanların V sinifdə öyrənəcəkləri materialın onlarda oxu, yazı, ədəbi əsərin təhlili və s. üzrə yeni bacarıqlar formalaşdıracağı və köhnə bilik, bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdiriləcəyi haqqında məlumat verilir [4, s.8-9].

Tədris prosesində motivasiyanın yaradılması ilə əlaqədar işin icrası zamanı fənni tədris edən müəllimin üzərinə ağır psixoloji və intellektual yük düşür. Müəllim tədris prosesini elə təşkil etməlidir ki, dərslərdə şagirdlərə yeni biliklərin verilməsi ilə bağlı edilən hər bir pedaqoji cəhd təhsil alanlarda idraki bacarıqların artırılmasına, onlarda əqli fəaliyyətin ümumiləşdirmə, sintez, abstraksiya (müərrəd düşüncə), analiz (təhlil) və müqayisə kimi üsullarının formalaşdırılmasına xidmət etsin.

Tədris prosesində təhsil alanlarda motivasiya yaratmaq onlara hazır motivlərin verilməsi və məqsədlərin qoyulması demək deyil. Burada başlıca vəzifə elə münbit şərait və aktivlik mühiti yaratmaqdır ki, arzu olunan motiv və məqsədlər şagirdlərin keçmiş təcrübəsi, onların fərdi xüsusiyyətləri və daxili istəkləri üzərində qurulsun. Tədris prosesində fənn müəllimi şagirdlərin motivasiya sferasına məqsədyönlü təsir göstərmək üçün elə tapşırıqlar və çalışmalar seçməlidir ki, onlar öz məzmunu və təsir gücü ilə kreativ atmosfer yarada bilsin.

Ədəbiyyat dərslərində motivasiyanın formalaşdırılması mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1. İlkin motivasiyanın yaradılması mərhələsi. Bu mərhələdə müəllim təhsil alanlara münasibətdə elə təsir mexanizmi seçməlidir ki, onların bütün diqqəti dərslərdə öyrəniləcək növbəti materialın üzərində köklənsin: məsələn, əvvəlki dərslərdə və ya aşağı siniflərdə ədəbi-bədii əsərlərin öyrənilməsi ilə bağlı əldə olunmuş nailiyyətlərin aktualaşdırılması (nümunə: “biz əvvəlki mövzu üzərində çox səmərəli işlədik və çox sayda müvafiq biliklər, bacarıqlar və vərdişlər əldə etdik”), şagirdlərin əqli cəhətdən potensial imkanlarını səfərbər etmək üçün onlarda nisbi qeyri-qənaətbəxşlilik motivi oyatmaq (nümunə: “lakin bizim mövzuda sonadək araşdırma bilmədiyimiz bir sıra incə detallar qalıb”), şagirdləri qarşıda duran işlərə (yeni mövzunun öyrənilməsi və yaxud köhnə mövzunun təkrarı) yönəltmək üçün motivlərin gücləndirilməsi (nümunə: “keçən dərslərdə öyənədiyimiz və bu gün öyrənəcəyimiz mövzunun ideoloji, estetik-mədəni və etik-mənəvi məzmunu sizin idrakınıza və dünyagörüşünüzdə güclü pozitiv-dəyişdirici təsir göstərəcək, o mövzulardan götürəcəyiniz dərslər gələcək həyatınızın və fəaliyyətinizin müxtəlif situasiyalarında sizə yardımçı olacaq”), şagirdlərdə təqdim olunacaq mövzu ilə bağlı fəvqəladə heyranət, dərin təəccüb və güclü maraqla müşayiət olunan qeyri-ixtiyari motivlər yaratmaq (nümunə: “bu gün öyrənəcəyimiz əsər dünya ədəbiyyatının inciləri siyahısına daxil edilib”).

2. Şagirdlərdə yaradılan motivasiyanın möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsi. Bu mərhələdə fənn müəllimi idraki və sosial motivlərə istiqamət götürür. Bununla da o, təhsil alanların diqqətini tapşırıqların və çalışmaların həllini nəzərdə tutan bir neçə üsula yönəldir və onları müqayisə edərək şagirdlərdə idraki motivasiya yaradır. Eyni zamanda fənn müəllimi tədris prosesində şagirdlərdə əməkdaşlıq hissi yaratmaqla onları həm də sosial motivlərə kökləyir. Bu mərhələ ona görə vacibdir ki, fənn müəllimi dərslərin birinci mərhələsində motivasiya yaratsa da, tədris yalnız dərslərin predmetinə konsentrasiya olunduğu üçün motivasiya amilini, sanki unudur. Buna görə də bu cür situasiyalarda şagirdlərə növbəli şəkildə müxtəlif fəaliyyət növlərini (yazılı və şifahi, asan və çətin tapşırıqlar) təqdim etmək tələb olunur.

3. Dərsə yekun vurulması mərhələsi. Bu mərhələdə ən vacib amil hər bir şagirdin tədris prosesində müsbət təəssürat yaşaması və şəxsi təcrübə qazanması ilə əlaqədardır. Bu işə fənn müəlliminə imkan verir ki, dərslərin sonunda yaranmış pozitiv elementlərdən növbəti təlimlərin qurulması işində istifadə etsin və şagirdlərdə daha fəal motivlər yaratsın.

Fəxrəddin Yusifovun “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” kitabında ənənəvi dərslərin mərhələləri içərisində ilk yerdə “Sinifin təşkili” durur. Bu mərhələ ilə bağlı izahatda qeyd olunur ki, müəllimin başlıca vəzifəsi təhsil alanları dərslərin başlanmasına səfərbər etməkdir. Bu səfərbərlikdə əsas element işə şagirdlərdə dərslərin uğurlu keçməsi üçün motivasiya yaratmaqdır. Bu zaman fənni tədris edən müəllim pedaqoji, psixoloji və metodiki elementləri elə sintez etməlidir ki, bu mərhələ növbəti mərhələlər üçün bir növ təməl rolunu oynasın [5, s.91-92].

Motivasiya yaradılması ilə bağlı yuxarıda göstərilən hər mərhələdə müəllim dərslərin prosesini dərslərin psixoloji məzmunla tamamlamalıdır. Dərslərin psixoloji baxımdan yüksək səviyyədə təşkil etmək üçün müəllim həmin dərslərin motivasiya və şagirdlərin oxumaq bacarığının real vəziyyəti ilə bağlı olan inkişafetdirici və tərbiyəvi hissəsini yüksək səviyyədə planlaşdırmağı bacarmalıdır. Qeyd edək ki, tədris prosesində təlimlə bağlı vəzifələri (bu və ya digər səviyyələrdə tapşırıqların və çalışmaların həlli) icra etmək, inkişafetdirici vəzifələri icra etməkdən qat-qat çətindir. Müəllim ədəbiyyat fənninin proqramına uyğun planlaşdırma apararkən şagirdlərdə daha aktiv fəaliyyət motivləri yaratmaq məqsədi ilə öyrənilən bədii əsərlərin daha çox Azərbaycan ədəbiyyatına aid olmasını mütləq nəzərə almalıdır. Ümumiyyətlə, bu gün ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ədəbiyyat dərslərinin ali məqsədi ideya-bədii dəyər kəsb edən əsərlərin öyrənilməsi olmalıdır. Məhz belə əsərlərin öyrənilməsi şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafına, onların milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmələrinə və nəticə etibarlı ilə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmalarına xidmət edir [4, s.3]. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün Ədəbiyyat dərslərində ideya-bədii dəyər kəsb edən və əsasən Azərbaycan ədəbiyyatına aid əsərlərin öyrənilməsinə daha çox yer ayrılır. Həmin əsərlərdə və onlardan götürülmüş ayrı-ayrı mətnlərdə vətən sevgisi (Səməd Vurğun “Azərbaycan” şeiri) motivlərinə və xalqın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirən bədii epizodlara (Rahil Məmməd “Qələbə müjdəsi”, Zahid Xəlil “Sonuncu güllə” və s.), əxlaqi-mənəvi dəyərlərə və həmişəyaşar hikmətlərə (Abbasqulu ağa Bakıxanov “Hikmətin fəziləti”, Fikrət Qoca “Anamın sözləri” və s.) üstünlük verilir [2, s.50-54, 74-77, 78-81, 84-89, 105-108].

Onu da qeyd edək ki, təhsil alanlarda təlim motivasiyasının səviyyəsini artırmaq olduqca çətin, uzun və məqsədyönlü prosesdir. Bununla əlaqədar şagirdlərdə təhsil fəaliyyətinə marağın formalaşdırılması müxtəlif üsul və vasitələrlə (səyahət dərsləri, oyun dərsləri, viktorina dərsləri, tədqiqat dərsləri, görüş dərsləri, yaradıcı tapşırıqların müdafiəsi dərsləri, süjet dərsləri və s.) təşkil olunan dərslərdə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyəti ilə bağlı motivasiya yaratmaq üçün tədris prosesinin təşkil edilməsi və reallaşdırılması metodlarının bütün mövcud arsenalından - sözlü, əyani və praktiki, reproduktiv və axtarış, müstəqil tədris işi və müəllimin rəhbərliyi altında iş və s. istifadə etmək zəruri hesab olunur. Bu metodların hər biri dərslərdə şagirdlərin nitq fəaliyyətilə bağlı özünəməxsus motivasiya yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, sözlü metod (hekayə, mühazirə və söhbət) şagirdlərə imkan verir ki, onlar təlimin əsl mahiyyətini təkcə ictimai planda deyil, həm də şəxsi planda (cəmiyyətin ictimai-mədəni həyatında fəal iştirak etmək üçün) başa düşsünlər. Təsədüfi deyildir ki, parlaq və obrazlı hekayə qeyri-ixtəyari olaraq şagirdlərin nəzər-diqqətini öyrənilən mövzuya yönəldir və bununla da onlarda motivasiyanın daha da gücləndirilməsini gerçəkləşdirir. Ədəbiyyat dərslərində əyani və praktiki metodların tətbiqi zamanı təhsil alanlar çox güclü stimullaşdırıcı təsirə məruz qalır və bu onlarda təqdim olunan suallarla bağlı marağın artmasına səbəb olur, onlarda yorğunluğu qət eləməyə qadir olan yeni yaradıcı güc oyanır. Ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan reproduktiv və problem axtarışı metodu da güclü stimullaşdırıcı təsir gücünə malikdir. Bu metod o şəraitdə daha effektiv olur ki, problem situasiyalar şagirdlərin real təhsil imkanları dairəsinə daxil olur, yəni onlar dərslərdə öyrənilən mövzu ilə bağlı müvafiq tapşırıqları müstəqil şəkildə həll edə bilirlər. Bu zaman şagirdlərin fəaliyyətinin əsas motivlərini onlara verilən tapşırıqları keyfiyyətlə yerinə yetirmək istiqamətində aktiv cəhdlər təşkil

edir. Tədris prosesində şagirdləri ruhlandırان, onlarda əlavə stimullar yaradan və motivasiya formalaşdırان metodlardan biri də müstəqil iş elementlərindən istifadə olunmasıdır. Bunun üçün şagirdlər ən zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərə sahib olmalı, əvvəlki fəaliyyətlərində əldə etdikləri təcrübədən fəal və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyəti ilə bağlı motivasiyanı inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı mühüm pedaqoji üsullardan və təsir mexanizmlərindən də istifadə olunur:

1. Diqqətin cəlb edilməsi. Bu zaman dərslə və ya dərstdə öyrənilən mövzu ilə bağlı şagirdlərdə fəvqəladə maraqlı oyaacaq əşyanın (predmetin) təqdimatı tələb olunur.

2. Dərsə emosional giriş (hər hansı poetik və ya prozaik hissəcikdən istifadə edilməsi və onun xüsusi pafosla və intonasiya ilə təqdim olunması).

3. Şagirdləri fəallaşdırmaq və onların idrak aparatını (qavrama imkanlarını) hərəkətə gətirmək üçün bədii əsərlərdən götürülmüş maraqlı sitatlardan, hikmətli sözlərdən və emosional söz birləşmələrindən istifadə etmək (bu zaman fənn müəllimi daha yüksək fəallıq göstərən şagirdlərə əlavə balların veriləcəyini də qeyd etməlidir).

4. Dərsin motivasiya yaradılması ilə bağlı müxtəlif mərhələləri üçün məntiqi əlaqələrin qurulması. Bu zaman şifahi sorğu, fərdi və ya qrup şəklində praktiki iş və s. kimi üsullardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

5. Məqsədin təyin edilməsi – bu zaman tədris prosesinin qarşısında duran əsas vəzifə kimi motivasiya yaratmağın mühüm elementi sayılan məqsədin müəyyən edilməsi çıxış edir. Şagird bu zaman bir sıra vacib məqamları özü üçün müəyyən etməlidir: məsələn, niyə görə nitq fəaliyyətində motivasiyanın yaradılması vacibdir?, şifahi və yazılı nitqin durmadan inkişaf etdirilməsi onun nitq fəaliyyətinin inkişafına necə təsir göstərir? və s. Qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin nitq fəaliyyətinin motivasiyası ilə bağlı müəllim tərəfindən qoyulan məqsəd şagirdlər üçün də əsas məqsəd olmalıdır. Həmin məqsədin motiv-məqsədə çevrilməsində isə şagirdin öz uğurlarını dərk etməsi və yeni idraki səviyyələrə çıxmasını anlaması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu prosesdə ilkin məsələ isə oxu ilə bağlıdır. Oxu - ədəbi təhsilin əsası kimi şifahi nitqin inkişafına təkan verən ən effektiv prosedurdur. Digər bir vacib məqam isə yazılı nitqin öyrənilməsi və bu prosesdə ayrı-ayrı üsul və vasitələrdən istifadə edilməsidir. Şagirdlərin nitq fəaliyyətinin səmərəli təşkili və onların nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ümumtəhsil məktəblərində iki predmet - Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri icra edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyəti bədii əsərin təhlili üzərində icra edilir. Bu zaman təhsil alanların nitq qabiliyyətinin inkişafı iki fərqli istiqamətdə aparılır:

1) şagirdlərin lüğət ehtiyatının təsviri-ifadə vasitələri, nəzəri-bədii terminologiya və obrazların köməyi ilə sistemli şəkildə zənginləşdirilməsi.

2) təhsil alanlara bədii əsərlərin müxtəlif növ və janrlarından götürülən əlaqəli ifadələri yaratmaq işinin öyrədilməsi.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərində aşağıdakı prinsiplər xüsusi yer tutur [3, s.68-69]:

1. Şagirdlərin tərbiyəvi, intellektual, bədii və nitq imkanlarının paralel inkişafı.

2. Şagirdlərin nitq qabiliyyətinin inkişafı ilə əlaqədar təlimlərlə ədəbiyyat dərslərinin digər komponentləri arasında üzvi əlaqənin olması.

3. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətini stimullaşdırان çeşidli üsullardan və vasitələrdən istifadə edilməsi.

4. Təhsil alanların ibtidai, orta və yuxarı siniflərdəki nitq fəaliyyətinin məzmunu və müxtəlifliyi ilə bağlı varisliyin və ardıcılığın gözlənilməsi.

5. Nitqin inkişafı üzrə işin praktiki istiqamətlərinə üstünlük verilməsi.

6. Şagirdlərin nitq qabiliyyətinin daim təkmilləşdirilməsi üzrə işin sistemli xarakter alması.

7. Şagirdlərin nitq fəaliyyətinin təşkil edilməsi zamanı predmetlərarası (Azərbaycan dili, ədəbiyyat, tarix və s.) integrativ əlaqənin nəzərə alınması.

Qeyd etdiyimiz kimi ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin inkişafı bir sıra xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Həmin xüsusiyyətlərdən biri də şifahi nitqin inkişafı ilə bağlıdır. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı ilə bağlı proses 3 ardıcıl mərhələ üzrə həyata keçirilir:

1. Vizual-əşitmə: şagirdlərlə emosional kontaktın qurulması. Bu zaman təhsil alanlar müəllimin monoloji nitqini dinləməyi, və digər ifadələrlə müqayisə etməyi öyrənirlər.

2. Ünsiyyət: bu mərhələdə məqsəd şagirdlərə suallara cavab verməyi, dialoq qurmağı, fikir və rəy mübadiləsi etməyi öyrətməkdir. Bu zaman müəllim aşağıdakı üsullardan istifadə edir: problemlə suallara açıq cavabların verilməsi, dinlənən mövzunun təkrar söylənilməsi, mətn üzrə ssenari tərtibatı, şifahi təsvir, sözlərin mənasının izahı, sinonimlərin seçilməsi.

3. Özünüdərk və özünütəhlil: bu mərhələdə başlıca məqsəd şagirdlərə monoloji ifadələrin izahı ilə bağlı bacarıqların öyrədilməsidir. Sözügedən məqsədə çatmaq üçün fərqli üsullardan istifadə olunur: suallara açıq cavablar, konkret janrda verilmiş mövzu üzrə ifadələrin söylənilməsi və s. Bu mərhələdə ən mühüm məqamlardan biri təhsil alanları mövzu üzrə ifadələr hazırlamağa öyrətməkdir.

Şagirdlərin nitq fəaliyyətinin təşkilində dialoqların xüsusi əhəmiyyəti var. Orta siniflərdə şagirdlərin dialoji bacarıqları aşağıdakı üsulların köməyi ilə reallaşdırılır:

1. Mətn üzrə müvafiq sualların formalaşdırılması.

2. “Kim sualları daha tez və düzgün formalaşdırırsa bilər?” tipli suallar əsasında krossvord oyunları.

3. Reproduksiya və illüstrasiya ilə şifahi iş.

Yuxarı siniflərdə tədris olunan ədəbiyyat dərslərində əsas diqqət şagirdlərin nitq fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə ayrılır. Bu zaman şagirdlərin nitq fəaliyyəti çıxışlar və şifahi monoloqlar qismində stimullaşmalara ehtiyac duyur. Ədəbiyyat dərslərində, adətən iki növ monoloji çıxışlardan istifadə edilir:

1. Reprodaktiv (təkrar nəql etmə).

2. Produktiv (məruzə, bədii təkrar nəql etmə, publisistik çıxışlar və s.).

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri sırasında ən vacib elementlərdən biri də nitq vəziyyətidir. Nitq vəziyyəti şagirdləri danışmağa və aktiv ünsiyyətə daxil olmağa sövq edən ən effektiv stimullardan biridir. Ədəbiyyat dərslərində nitq vəziyyətinin fərqli növlərinə rast gəlinir: tədris-didaktik (problemlə), fantastik (məsələn, şagirdlərin özlərini fantastik predmetlərin və müxtəlif əşyaların təmsalında təsəvvür etməsi), hipotetik (məsələn, təhsil alanların özlərini müxtəlif peşə sahiblərinin rolunda təsəvvür etməsi). Ədəbiyyat dərslərində nitq vəziyyətinin təşkili bəzi vacib nüansların olmasını tələb edir: nitq situasiyasının (vəziyyət) fəvqəlmaraqlı olması və şagirdlərin nitqinin inkişafına istiqamətlənməsi, ədəbiyyat sahəsində bilik və bacarıqların inkişafını təmin etməsi, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə cavab verməsi, ədəbiyyat dərslərində öyrənilən əsərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması.

Şagirdlərin nitq fəaliyyətində və onların dərslərdə ünsiyyət qurmaq bacarığının formalaşdırılmasında suallara cavabların tapılması və həmin cavabların düzgün ifadə olunması olduqca vacibdir. Müəllim təhsil alanlara suallara cavab vermək bacarığını öyrədərək cavabların məzmunlu olması, leksik-qrammatik baxımdan quruluşlarının düzgünlüyü, leksik keyfiyyəti üzərində işləməlidir. Bu zaman ədəbi-bədii mətnlərdən, təsvirlərdən, illüstrasiyalardan, lüğətlərdən və s. köməkçi vasitə kimi istifadə etmək zəruridir. Hər növbəti sinifdə sualların məzmunu daha mürəkkəb olmalıdır. Bununla əlaqədar mövzu üzrə suallar elə qoyulmalıdır ki, onlar təhsil alanlarda adekvat nitq vərdişləri yarada bilsin. Dərs prosesində suallar aşağıdakı əlamətlərə uyğun qoyulur:

- oxunmuş mətnin faktiki məzmununa uyğun suallar;
- oxunmuş mətnin təhlili üzrə suallar;
- dərslərin məzmununa və orada verilmiş illüstrasiyaların təhlili üzrə suallar;
- şagirdlərin həyat təcrübəsi ilə bağlı suallar.

Təhsil alanların nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri sırasında yazılı nitqin inkişafı ilə bağlı məqamların da xüsusi rolu və əhəmiyyəti var. Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ədəbiyyat

dərslərində yazılı çalışmalar əsasən təlim xarakteri daşıyır. Yəni onlar şagirdlərdə yazılı nitqlə bağlı vərdişlərin gücləndirilməsi məqsədi güdür və aşağıdakı elementlərə əsaslanır: ifadələri düzgün qurmaq bacarığı, onların düzgün yazılışı, oxunmuş mətnin və ya əsərin məzmununu təqdim etmək qabiliyyəti, mətnə verilən faktları ardıcıl və əlaqəli şəkildə düzmək bacarığı, hissləri, düşüncələri doğru əks etdirən inşaları müəllimin dəstəyi olmadan müstəqil şəkildə qurmaq vərdişləri, öz müşahidələrini yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığı.

Ədəbiyyat dərslərində təhsil alanların nitq fəaliyyətinin davamlı aktivləşməsinə istiqamətlənən yazılı işləri iki qrupa bölmək qəbul olunmuşdur:

1) köməkçi xarakterli yazı işləri (istinad edilmiş müvafiq iş planları);

2) müstəqil fəaliyyətə əsaslanan yazı işləri (müxtəlif xarakterli yaradıcı inşalar, xarakterlərin təsviri üzrə yazı işləri, təsvir üzrə inşalar, ifadələr və s.).

Təhsil alanların nitq fəaliyyətinin inkişafında çox mühüm rol oynayan ifadələrin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, oxunmuş əsəri və ya əsərlərdən götürülmüş mətnləri dinləyən şagirdlər aşağıdakı üç əsas tapşırığı yerinə yetirə bilsinlər:

1. Əsərin, yaxud seçilmiş mətnlərin məzmununun izah edilməsi və orada ifadə olunan ideyanın başa düşülməsi.

2. Əsərdə və ya seçilmiş mətnə ifadə olunan hadisə və faktların məntiqi ardıcılığının dərk edilməsi.

3. Tərtib olunan ifadənin məzmununda oxunmuş mətnin üslubunun əks etdirilməsi. Beləliklə, ifadə elə yazı işidir ki, o, təlim prosesində təhsil alanlara yaradıcı imkanlarını da nümayiş etdirməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil alanlar planın tərtibatı ilə bağlı çalışmaları mənimsədikdən, öyrənilən mətni təkrar oxumaq və yazmaq yolu ilə onun məzmununa nüfuz etdikdən sonra müstəqil yazı işinin yerinə yeririlməsi kimi daha mürəkkəb çalışmalara keçə bilərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat dərslərinin təşkili zamanı öyrənilən əsərin məzmun baxımından araşdırılması müəyyən fəaliyyət istiqamətləri əsasında həyata keçirilir: əsərdə qoyulan problemin həlli, mövzu ilə əlaqədar mühakimələr yürütmək, onları əsaslandırmaq, ünsiyyət qurmaq, tədqiq, tətbiq və təqdim etmək [1, s.13].

Şagirdlərin nitq fəaliyyətinin təşkilində təkrar oxunun da özəl rolu və əhəmiyyəti var. Bu zaman müəllim şagirdlərlə birlikdə aşağıdakı prosesləri icra edir:

1. Müəllim nəqletmə xarakterli kiçik hekayə seçir və qısa giriş sözündən sonra onu oxumağa başlayır.

2. Müəllim mətni oxuduqdan sonra onun təhlilinə və araşdırılmasına başlanılır və bu zaman məlum olmayan və yaxud az məlum olan sözlərin və nitq dövriyyəsinin qeydiyyat alınması prosesi icra olunur.

3. Bundan sonra müəllim şagirdlərlə birlikdə hekayənin planını hazırlayır, onu lövhədə yazır, şagirdlər isə planı dəftərlərində qeyd edirlər.

4. Hekayənin təkrar oxunması planla əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Müəllim plan üzrə hekayənin birinci hissəsini oxuduqdan sonra, onun növbəti hissəsinin adını planda göstərir və oxumağa davam edir. Ümumtəhsil məktəblərinin orta siniflərində təkrar oxu üçün nəzərdə tutulmuş material sadə və kiçik həcmli hekayələrdən və ya epizodlardan ibarət olmalı və onlar dinamik inkişaf edən hərəkətlərə və hadisələrə əsaslanmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətini stimullaşdıran vacib elementlərdən biri də inşadır. Şagirdlərin psixoloji və yaş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ədəbiyyat dərslərində tərtib edilən inşaları ayrı-ayrı kateqoriyalara uyğun aşağıda göstərilən qaydada sinifləşdirirlər:

1. Janrlar üzrə: a) nəqletmə; b) təsvir; c) mühakimə.

2. Üslublar üzrə: a) emosional; b) obrazlı (işgüzar məqalə tipli);

3. Hazırlıq metodları üzrə: a) ümumi hazırlıq tələb edən kollektiv çalışmalar; fərdi çalışmalar.

4. Mənbələr üzrə (inşa üçün götürülən materialın aid olduğu əsər).

5. Məzmunun ifadə olunması forması üzrə: a) yazılı; b) şifahi.

6. Təşkilati məqsədlər üzrə: a) təlim məqsədi; b) nəzrət məqsədi.

7. Yazılma yeri üzrə: a) sinif tapşırığı; b) ev tapşırığı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyat dərslərində inşa işlərinin icra edilməsi bir sıra ümumi tələbləri nəzərdə tutur: mövzu şagird üçün maraqlı olmalı və onun xarakterinə yaxın olmalıdır; mövzu ciddi şəkildə formalaşdırılmalı və onun planı dəqiq müəyyən edilməlidir; mövzu həddindən artıq uzun olmalı deyil.

Mövzu ilə bağlı araşdırmalardan məlum olur ki, ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı işlərinin əsas prinsipləri şagirdlərin nitq qabiliyyətinin davamlı inkişafına və əvvəllər ədəbiyyat dərslərində əldə olunmuş müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərin metodiki və ardıcıl şəkildə təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu prinsiplərin ədəbiyyat dərslərində təhsil alanların nitq fəaliyyətinin səmərəli təşkili üçün adekvat motivasiyalar yaratması qarşıya qoyulan bütün pedaqoji məqsədlərin uğurla həyata keçirilməsinə zəmanət verən amil kimi qiymətləndirilir. Bütün bunlar və çox sayda linqvistik, bədii, metodiki və pədaqoji elementlər isə ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq fəaliyyətinin başlıca xüsusiyyətlərini müəyyən edir və ədəbi təhsilin mütərəqqi ideyaya əsaslanan, bununla da şagirdlərin pozitiv dünyagörüşünün formalaşmasında fəal iştirak edən ümumi obrazını yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum)” (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 90 s.
2. Əliyev S.H., Həsənov B.A., Mustafayeva A.C., Məmmədova S.Q. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: “Şərq-Qərb” MMC, 2022, 208 s.
3. Həsənlı B., Abdullazadə N. İfadəli oxu. Pedaqoji ali məktəblərin filologiya və ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Müəllim, 2015, 304 s.
4. Süleymanova A.Y., Bağırova T.B., Muradova İ.İ. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Balə: “Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC, 2020, 208 s..
5. Yusifov. F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: Müəllim, 2017, 304 s.

MOTIVATION AND CHARACTERISTICS OF STUDENTS' SPEECH ACTIVITY IN LITERATURE CLASSES

R.Mammadova

Doctor of Philosophy in Philology
Mingachevir State University

Abstract: *A heavy psychological and intellectual burden falls on the teacher who teaches the subject during the implementation of work related to the creation of motivation in the teaching process. The teacher should organize the teaching process in such a way that every pedagogical attempt to provide new knowledge to the students in the lessons serves to increase the cognitive skills of the students, to form methods of mental activity such as generalization, synthesis, abstraction (abstract thinking), analysis and comparison. . The teacher should complete the teaching process with a deep psychological content at each of the above-mentioned stages related to the creation of motivation. In order to organize the lesson at a high level from a psychological point of view, the teacher must be able to plan the developmental and educational part of that lesson at a high level, which is related to the motivation and the real situation of the students' reading ability. When planning according to the program of the subject of literature, the teacher must take into account the fact that the studied works of art are mostly related to Azerbaijani literature in order to create more active motives in students.*

Keywords: *teaching, motivation, literature, lesson, speech activity*

МОТИВАЦИЯ И ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Р.М.Маммадова

доктор философии по филологии

Мингячевирский государственный университет

Резюме: Тяжелая психологическая и интеллектуальная нагрузка ложится на преподавателя, преподающего предмет, в ходе выполнения работы, связанной с созданием мотивации в учебном процессе. Учитель должен организовать учебный процесс таким образом, чтобы каждая педагогическая попытка дать учащимся на уроках новые знания служила повышению познавательных способностей учащихся, формированию таких способов мыслительной деятельности, как обобщение, синтез, абстрагирование (абстрактное мышление), анализ и сравнение. Педагог должен наполнить учебный процесс глубоким психологическим содержанием на каждом из вышеперечисленных этапов, связанным с созданием мотивации. Чтобы организовать урок на высоком уровне с психологической точки зрения, учитель должен уметь планировать развивающую и образовательную часть этого урока на высоком уровне, что связано с мотивацией и реальным положением умения читать учащихся. При планировании по программе предмета «Литература» учителю необходимо учитывать тот факт, что изучаемые произведения искусства в большей степени связаны с азербайджанской литературой, чтобы создать у учащихся более активные мотивы.

Ключевые слова: обучение, мотивация, литература, урок, речевая деятельность

Elmi redaktor: fil.f.d., dos. M.İsmaylov

Çara təqdim edən redaktor: tar.f.d., dos. N.Zeynalov

Daxil olub: 05.02.2024

Çara qəbul edilib: 12.02.2024